

П. В. Хотенець,
кандидат юридичних наук,
заступник голови господарського суду
Харківської області

Р. М. Аюпова,
суддя господарського суду
Харківської області

УДК 347.962 (477)

ПРО НЕОБХІДНІСТЬ ПІДВИЩЕННЯ РОЛІ ГОСПОДАРСЬКИХ СУДІВ У ЗАХИСТІ ПРАВ ТА ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ УКРАЇНСЬКОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА

У статті досліджуються актуальні питання ролі господарських судів у захисті прав та законних інтересів суб'єктів господарювання в Україні. Особливу увагу приділено питанням, пов'язаним з неправомірною практикою окремих державних органів у сфері застосування наслідків нікчемності правочинів, неприпустимості підміни органів судової влади органами виконавчої влади.

Ключові слова: господарський суд, наслідки нікчемності правочинів, підвідомчість спорів.

Інтегрована у світову економічну систему господарська система України не тільки користується всіма благами, які надає їй таке становище, а й, на жаль, піддається впливу кризових явищ у світовій економіці. Тому не дивно, що сьогодні дедалі більше суб'єктів господарювання, незалежно від форми власності, галузі та обсягів діяльності, підпорядковуючись циклічним законам розвитку, все частіше опиняються у кризовому стані.

Як відомо, універсальних рецептів подолання кризи не існує і бути не може, адже, незважаючи на наявність спільних, загальносвітових закономірностей, економічні системи різних країн надто відрізняються одна від одної, щоб такі універсальні рецепти можна було сформулювати.

Зазначене справедливе й для України. Причому однією з найістотніших проблем у вітчизняній системі господарювання сьогодні є дуже високий рівень саме правових ризиків, які розуміються у найширшому сенсі.

Управління господарською діяльністю підприємств в умовах сьогодення щільно пов'язане з необхідністю додержання норм законодавства України. Останнє ж, у свою чергу, без перебільшення може бути охарактеризоване як неоднозначне, недосконале, нестабільне й суперечливе, а практика його застосування супроводжується численними правовими проблемами, які посилюються ще й елементарними незнаннями правових норм і навіть явищами правового нігілізму як з боку учасників господарського обороту, так і, на жаль, з боку окремих органів державної влади.

Для подолання зазначених явищ у правовій площині необхідно постійно мати на увазі, що господарська діяльність у значній своїй частині здійснюється для досягнення економічних і соціальних результатів та з метою одержання прибутку, тобто є підприємництвом. Водночас *підприємництво* – це самостійна, ініціативна, систематична, на власний

ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку (статті 3, 42 ГК України).

З метою захисту на засадах верховенства права гарантованих Конституцією України та законами України прав та охоронюваних законом інтересів учасників господарських правовідносин та здійснення правосуддя у господарських відносинах були створені господарські суди.

Господарські суди, як суди спеціалізовані, здійснюють правосуддя у господарських відносинах. Їхнім завданням є захист на засадах верховенства права гарантованих Конституцією України та законами України прав та охоронюваних законом інтересів учасників господарських правовідносин.

Значення судів господарської юрисдикції, їх видатна роль у забезпеченні належного захисту прав та законних інтересів суб'єктів господарювання не залишились не дослідженими у вітчизняній правовій науці. На різних етапах розвитку судової системи України відповідні питання як в цілому, так і в окремих аспектах досліджувалися, зокрема, у працях С. Ф. Демченко, В. М. Кравчука, Н. С. Кузнецової, В. І. Кухаря, А. Й. Осетинського, Д. М. Притики, І. Л. Самсіна, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. І. Татькова, В. С. Щербини та ін.

Зазначена проблематика є доволі широкою, але в сучасних умовах деякі масові явища в господарському обороті загострюють саме окремі її аспекти. Так, останнім часом виключно актуальним стало питання про припустимість дій органів Державної податкової служби України щодо констатації нікчемності правочинів, вчинених суб'єктами господарювання. Зазначена проблема лише видається окремим та вузьким питанням, але насправді виходить на концептуальний рівень питань організації та принципів діяльності судової системи, включаючи суди господарської юрисдикції. Спробуємо з'ясувати, чим це зумовлено.

Справа в тому, що однією з основних причин конфліктів між суб'єктами господарювання та державою в особі органів Державної податкової служби (ДПС) полягає в невірному та неоднозначному трактуванні податковими органами норм чинного законодавства, що в результаті приводить до перебирання на себе органами ДПС функцій судової влади, зокрема, у встановленні юридичних фактів та здійсненні висновків щодо недійсності правочинів.

Відповідно до п. 11 ст. 10 раніше чинного Закону України «Про державну податкову службу» [1] державні податкові інспекції в районах, містах без районного поділу, районах у містах, міжрайонні та об'єднані спеціалізовані державні податкові інспекції з метою захисту інтересів держави та стягнення з платників податків коштів, отриманих без установлених законом підстав, *подають до судів позови* до підприємств, установ, організацій та громадян *про визнання угод недійсними* і стягнення в дохід держави коштів, одержаних ними за такими угодами. Водночас органи податкової служби не застосовують це право на практиці, а «просто» констатують нікчемність правочинів суб'єктів господарювання в актах податкових перевірок, посилаючись на «порушення» суб'єктами підприємницької діяльності вимог ст. 203, ст. 215, ст. 216, ст. 228 ЦК України [2]. Хоча звернення податкового органу з метою захисту інтересів держави та стягнення з платників податків коштів, отриманих без установлених законом підстав, до господарських судів з позовами до суб'єктів господарювання про визнання угод недійсними є (за наявності для цього підстав) не тільки його правом, а й обов'язком під час здійснення повноважень як контролюючого органу у сфері оподаткування у спосіб, встановлений Конституцією України.

Однак слід врахувати, що чинне законодавство України не надає органам Державної податкової служби України права застосовувати в позасудовому порядку *будь-які наслідки недійсності правочину*, і тому в цій частині акти перевірки суперечать положен-

ням ч. 2 ст. 19 Конституції України – органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. При цьому дії податкових органів мають відповідати приписам Податкового кодексу України, якими цим органам не надано повноважень на встановлення фактів порушення платниками податків норм цивільного або господарського законодавства.

Варто також зауважити, що за загальним визначенням компетенцією є сукупність повноважень, прав та обов'язків державного органу, установи або посадової особи, які вони зобов'язані використовувати для виконання своїх функціональних завдань. Порядок дій органів ДПС під час реалізації владної управлінської функції контролю за правильністю та повнотою справляння податкових зобов'язань, у тому числі щодо спірних зобов'язань, визначається Податковим кодексом України. У свою чергу зазначені нормативно-правові акти не містять норм, які б наділяли ДПС повноваженнями на визнання правочинів нікчемними або такими, що не відповідають вимогам законодавства, та повноваженнями на оцінку відповідності будь-якого правочину вимогам ст. 203, ст. 215, ст. 216, ст. 228 ЦК України. Посилання ж органів ДПС України на положення абз. 1 ч. 2 ст. 215 ЦК України (недійсним є правочин, якщо його недійсність встановлена законом (нікчемний правочин), у цьому разі визнання такого правочину недійсним судом не вимагається) до уваги братися не можуть. Це доволі однозначно впливає з положень ст. 216 ЦК України, відповідно до яких наслідки недійсності правочину можуть бути засновані лише судом, а також з позиції Верховного Суду України, Пленум якого в абз. 2 п. 5 постанови від 06.11.2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» [3] вказав, що навіть вимога про встановлення нікчемності правочину підлягає розгляду в разі наявності відповідного спору.

Не впливають відповідні повноваження органів ДПС України також і з положень ст. 228 ЦК України, відповідно до якої: 1) правочин вважається таким, що порушує публічний порядок, якщо він був спрямований на порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина, знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади, незаконне заволодіння ним; 2) правочин, який порушує публічний порядок, є нікчемним; 3) у разі недотримання вимоги щодо відповідності правочину інтересам держави і суспільства, його моральним засадам такий правочин може бути визнаний недійсним. Якщо визнаний судом недійсний правочин було вчинено з метою, що завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, то при наявності умислу у обох сторін – в разі виконання правочину обома сторонами – в дохід держави за рішенням суду стягується все одержане ними за угодою, а в разі виконання правочину однією стороною з іншої сторони за рішенням суду стягується в дохід держави все одержане нею і все належне – з неї першій стороні на відшкодування одержаного. При наявності умислу лише у одній із сторін все одержане нею за правочином повинно бути повернуто іншій стороні, а одержане останньою або належне їй на відшкодування виконаного за рішенням суду стягується в дохід держави.

Тобто законодавець з 01.01.2011 виключив правочини, які були укладені з метою, суперечною інтересам держави та суспільства, з кола нікчемних правочинів і відніс такі правочини до оспорюваних. Таким чином, повноваження на встановлення законності правочинів, вчинених підприємцями за тими критеріями ознак, що містяться у складеному ДПС акті, належать виключно до компетенції судових органів.

Крім того, відповідно до п. 18 постанови Пленуму Верховного суду України від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» перелік правочинів, які є нікчемними як такі, що порушують публіч-

ний порядок, визначений ст. 228 ЦК України: 1) правочини, спрямовані на порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина; 2) правочини, спрямовані на знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, АР Крим, територіальної громади, заволодіння ним.

Такими є правочини, що посягають на суспільні, економічні та соціальні основи держави, зокрема правочини, спрямовані на використання всупереч закону комунальної, державної або приватної власності; правочини, спрямовані на незаконне відчуження або незаконне володіння, користування, розпорядження об'єктами права власності українського народу – землею, як основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави, її надрами, іншими природними ресурсами (ст. 14 Конституції України); правочини щодо відчуження викраденого майна; правочини, що порушують правовий режим вилучених з обігу або обмежених в обігу об'єктів цивільного права тощо. Усі інші правочини, спрямовані на порушення інших об'єктів права, передбачені іншими нормами публічного права, не є такими, що порушують публічний порядок. При кваліфікації правочину за ст. 228 Цивільного кодексу України обов'язково має враховуватись вина, яка виражається в намірі порушити публічний порядок сторонами правочину або однією зі сторін. При цьому доказом вини може бути вирок суду, постановлений у кримінальній справі, щодо знищення, пошкодження майна чи незаконного заволодіння ним тощо.

Втім органи ДПС здебільшого не намагаються навіть надати доказів того, що фактична господарська діяльність та вчинювані суб'єктами підприємництва правочини містять обставин, що перелічені у ч. 1 ст. 228 ЦК України.

Крім того, відповідно ч. 1 та ч. 2 ст. 215 ЦК України підставою недійсності правочину є недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які встановлені частинами 1–3, 5 та 6 ст. 203 цього Кодексу. Недійсним є правочин, якщо

його недійсність встановлена законом (нікчемний правочин).

При цьому податкові органи доволі часто кваліфікують правочини, вчинені суб'єктами підприємницької діяльності, як такі, що не направлені на реальне настання правових наслідків, а тому констатують їх нікчемність.

Натомість за приписами ст. 234 ЦК України правочин, який вчинено без наміру створення правових наслідків, є фіктивним. При цьому фіктивний правочин визнається недійсним тільки судом, адже цю групу правочинів віднесено до категорії оспорюваних. Однак органи ДПС України зазвичай в актах перевірок не наводять посилань на рішення господарських судів щодо недійсності вчинених суб'єктами господарювання правочинів як фіктивних.

Не слід також забувати про презумпцію правомірності правочину, встановлену ст. 204 ЦК України (що свідомо й безпідставно ігнорується судами адміністративної юрисдикції).

Таким чином, органи податкової служби повсюдно застосовують норми чинного законодавства України в частині кваліфікації вчинених суб'єктами підприємництва правочинів, що, в свою чергу, належить до компетенції господарських судів. Таке не може бути визнано нормальним, адже згідно з чинною Конституцією Україна є демократичною, соціальною, правовою державою; права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (статті 1, 3).

Слід також зауважити, що Законом України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р., Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7, 11 до Конвенції» № 475/97-ВР від 17 липня 1997 року [4] ратифіковано Конвенцію про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Перший протокол та протоколи № 2, 4, 7, 11 до конвенції.

Згідно зі ст. 1 Першого протоколу Конвенції кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права.

Виходячи зі змісту рішення Європейського суду з прав людини від 22 січня 2009 року у справі «БУЛВЕС» АД проти Болгарії» (заява № 3991/03), зокрема, зазначається, що платник податку не повинен нести наслідки невиконання постачальником його обов'язків у сфері справляння податків, адже вимога про це є надзвичайним тягарем для платника податків, що порушує справедливий баланс, який має підтримуватися між вимогами суспільного інтересу та захисту права власності, а це призводить до порушення ст. 1 Протоколу № 1 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка передбачає право кожної фізичної та юридичної особи на повагу до своєї власності.

Гарантуючи судовий захист з боку держави, Конституція одночасно визнає право кожного будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань (ч. 5 ст. 55). І це конституційне право не може бути скасоване або обмежене (ч. 2 ст. 22, ст. 64).

Способами реалізації права кожного захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань у сфері господарських правовідносин є звернення до господарського суду та судовий захист.

Діяльність судів виконує в суспільстві стабілізаційну функцію. Концепція правосуддя визначає судову владу не просто як інструмент, хоча й дуже важливий, для розв'язання соціальних суперечностей, а і як рівноправний партнер законодавчої і виконавчої влади у врегулюванні суспільних процесів. *Тому здійснення правосуддя є виключною прерогативою судів і не може бути деле-*

говане або привласнене іншими органами чи посадовими особами. Не можуть також створюватися спеціальні позасудові органи, наділені судовою владою.

Господарські суди, що спеціалізуються на розгляді господарських спорів, діють у руслі державної політики. Їх судова практика невід'ємна від економічних проблем, від дій законодавчої і виконавчої гілок влади, але жодна з останніх не має права не тільки узурпувати судову владу, а й навіть присвоювати окремі аспекти повноважень останньої.

У сфері регулювання сучасних економічних відносин важливе місце посідає розгляд справ господарськими судами. Значення ролі цієї ланки судової системи з часом тільки зростатиме, бо вона визначається не тільки впливом діяльності цих судів на господарський обіг, а ще й тим, що зміст і організація їх роботи безпосередньо обумовлюються завданням спрямувати підприємницьку активність у правове русло.

У процесі діяльності господарські суди спрямовують свою роботу не лише на вирішення спорів, а й, використовуючи матеріали конкретних справ, сприяють запобіганню порушень законодавства і зміцненню законності у сфері господарських відносин.

Зазначене дозволяє дійти висновку, що саме суди господарської юрисдикції мають вирішувати питання про кваліфікацію дій суб'єктів господарського обороту, визначитися з тим, чи наявний у відповідних діях цих суб'єктів (зокрема – у вчинюваних ними правочинах) склад правопорушення. Інше вирішення цієї проблеми призведе до поступового змішування компетенції виконавчої та судової влади та грубого порушення принципу розподілу влади.

Зазначеному аспекту проблематики співвідношення компетенції органів ДПС України та системи господарських судів України, на жаль, не приділялося достатньої уваги в науково-практичних публікаціях, що зумовлює необхідність подальшого розроблення цього питання саме в окресленому напрямі.

Список використаних джерел

1. Про державну податкову службу : Закон України від 04.12.1990 р. № 509-ХІІ // Голос України. – 1991. – № 8. – 12 січня.
2. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-ІV // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – Ст. 461.
3. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними : постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 р. № 9 // Вісник Верховного Суду України. – 2009. – № 12.
4. Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р., Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7, 11 до Конвенції : Закон України від 17.07.1997 р. № 475/97-ВР // Урядовий кур'єр. – 1997. – № 133–134. – 24 липня.

Хотенец П. В., Аюпова Р. М. О необходимости повышения роли хозяйственных судов в защите прав и законных интересов украинского предпринимательства.

В статье исследуются актуальные вопросы роли хозяйственных судов в защите прав и законных интересов субъектов хозяйствования в Украине. Особое внимание уделено вопросам, связанным с неправомерной практикой отдельных государственных органов в сфере применения последствий ничтожности сделок, недопустимости подмены органов судебной власти органами исполнительной власти.

Ключевые слова: хозяйственный суд, последствия ничтожности сделки, подведомственность споров.

Hotenec P. V., Ayupova R. M. About necessity to rise importance of commercial courts in defence of rights and interests of enterprises.

The article explores current issues of rising importance of commercial courts in defence of rights and interests of enterprises in Ukraine. Particular attention is paid to issues, connected with unlawful practice of some government bodies in application of consequences of invalid contracts, and to inadmissibility of substitution of court by other government bodies.

Key words: commercial court, consequences of invalid contracts, court jurisdiction.